

FARKAS GYÖRGY

Elméleti megfontolások az etnikai földrajz meghatározása kapcsán

*Az etnikai térképezés megújítása:
egy térinformatikai adatbázis bemutatása*

Bevezető

Idegen terepre merészkedve az embert könnyen hatalmába keríti a félelem, különösen, ha némi téblábolás után körültekintve, a gyászos jelekből arra a következtetésre kell jusson, hogy porcelánboltba tévedt elefántként forgolódhatott elfogódott suta útkeresése, első botladozásai során. Valahogy így érzek én is, ha az általam „művelt” tudományág elvi-elméleti megalapozása körül tüsténkedek. De azért mégse siránkozhatok ártatlan áldozatként; hiszen szakdolgozatvédés, disszertáció, egyebek kapcsán valójában jártam már én ebben a „boltban”. Talán fogjuk fel úgy, hogy most a múltkori kalandozásaim nyomán keletkezett romhalmazt próbálok eltakarítani, vagy legalábbis takaros kupacokba söprögetni...¹

Mindezekon túl a diszciplína elvi alapjainak megeremtését és megerősítését célzó erőfeszítések gyakorlati hasznának illusztrációjaként szeretnék bemutatni egy némileg új szemléletet tükröző kísérletet az etnikai térképezés terén; már csak azért is, hogy segítségével a talán mégiscsak kibogozható gondolatmenet íve mintegy szemmel láthatóvá – és verhetővé is – váljon.

¹ Sopánkodásom fő oka, hogy magam is úgy érzem: a teljes szakirodalom áttanulmányozása, az egy-egy részletkérdés tárgyalása körül hivatkozható auktoritások felvonultatása kapcsán még bőven van adósságom. Az alább következő elméleti megfontolások javarészt 2001-ben megvédett PhD-disszertációm vonatkozó és még meg nem jelentetett fejezeteinek átdolgozásán, kiegészítésén alapulnak. Amennyire tehettem, igyekeztem minden újabb, vagy azóta felfedezett, az akkori gondolatmenetek ma is vállalt részzeit cáfoló vagy alátámasztó szakirodalombeli fejleményt jelezni. Bizonyosan jó néhány fontosnak ítéltető tanulmány, cikk, közlemény fölött átsiklottam eközben, amiért szerzőiktől előre is elnézést kérek.

Kísérlet az etnikai földrajz meghatározása körüli kérdések tisztázására

Bár már csaknem két évtized eltelt azóta, hogy Kocsis Károly munkái és kutatásai nyomán elindult a hazai földrajztudományon belül a nemzetiségi kérdést és az etnikai viszonyokat kitüntetett helyen kezelő, Magyarországon komoly múltra visszatekintő és jelentős eredményeket² elérő sajátos társadalomföldrajzi irányzat újjáélesztése, úgy tűnik, hogy az *etnikai földrajz* definícióját illetően az 1990-es években mintegy hallgatólagosan kialakult közmegegyezést a hazai szakmai körökben még nem kérdőjelezte meg senki. A korábbi évtizedek mulasztásainak rohamtempóban zajló pótlása persze érthető módon eleve nem kedvezett a mélyebb elméleti megalapozottság igényével fellépő elemzéseknek. Ha azonban a tiszta és elfogulatlan bírálat, a pontos megértés, az értelmes vita igénylésével egyúttal annak szükségességét is elfogadjuk, hogy az általunk használt alapfogalmak eredete és értelmezése lehetőleg egyértelmű, kétségeket kizáró, és megingathatatlan legyen, akkor könnyen belátható, hogy elkerülhetetlen a mélyebb rétegekig hatoló alapozás. Az újabb és újabb kihívásokkal szembesülve, ezen a téren minden tudományos diszciplínának és minden kutatásnak mindig bőven van munkálni-valója. Szerencsére ennek a hátránynak a ledolgozását azért a hazai szakmai közvélemény időben megkezdte. Kezdetben valóban inkább kivételként hatottak Keményfi Róbertnek az 1990-es évek közepétől megjelent, igényes elméleti alapvetéseken véghezvitt kutatásait bemutató írásai, legutóbb megjelent összefoglaló áttekintése azonban már akár egyfajta „fejezetlezárásként” is felfogható.³

Miután azonban Keményfi sem váltja fel az „etnikai reneszánsz” hajnalán kénszen kapottként feltálat – s annak idején jó taktikai érzékkel alkalmazott⁴ – definíciót; mint szilárdan rögzítettnek tetsző kiindulópontba, most is ebbe kénytelen kapaszkodni a kutató, ha fogódnót keres e témakörrel kapcsolatos fejtegetéséhez. Eszerint tehát az etnikai földrajz, ahogyan azt Kocsis Károly – egy 1988-ban, a szovjetunióbeli Trjosnyikov szerkesztette kötetben megjelent meghatározás nyomán – idézte: „a társadalomföldrajz részeként »a világ, egyes országok, régiók etnikumainak (múltbéli és jelenlegi) térbeli eloszlásának sajátosságait (etnikai határait, dinamikáját, népességszámát stb.) kutatja. Szoros a kapcsolata a történeti földrajzzal és az etnikai demográfiával. Az etnikai közösségek és a földrajzi környezet közötti kapcsolatokat történelmi távlatban vizsgálja, rámutatva a természeti faktorok jelentős és a társadalmi-gazdasági viszonyok meghatározó szerepére«. Mindehhez Kocsis még a következőket fűzte hozzá: „Önálló diszciplínaként való elismertsége – pl. a vallásföldrajzhoz, választási földrajzhoz ha-

² RÓNAI 1993.

³ KEMÉNYFI 1996; 1998; 2004.

⁴ Vö. KEMÉNYFI 2004: 269–271.

sonlóan – országoként változó. Jelenleg a »nyugati« földrajz ezt a kutatási ágat általában a népességföldrajz részének tekinti, míg pl. a volt Szovjetunió területén, ahol a nemzetiségi viszonyok földrajzi szempontú kutatása évtizedek óta kiemelkedő fontosságú, az »etnyicseszakja geográfija« különálló diszciplínának számít.⁵

Az idézett definíció, eltekintve attól, hogy merőben más „társadalmi-gazdasági viszonyok” között fogalmazódott meg, mint a térségünkben az ezredforduló idején fennálló, véleményem szerint nem teljesen független születési *helyétől* sem. Bizonyos kitételei az etnikumok múltbéli és jelenlegi térbeli eloszlását illetően egészen mást jelentenek a volt Szovjetunió területén, mint például Közép-Európában, noha igaz, hogy „szovjet típusú” vagy inkább sztálini mintájú, a térbeli eloszlási sajátosságokat meghatározó társadalmi viszonyokba való durva beavatkozásokra a kontinensnek ebből a térségéből is találnánk bőven példákat. Azt hiszem, elegendő csupán a második világháború alatt és után végrehajtott kitelepítéseket, áttelepítéseket, deportálásokat, „lakosságcsereket” felidézni.

A szovjet exportból „vissamaradt” definíciót közelebbről vizsgálva először is megállapítható, hogy bizonyos elemeiben kétségkívül időtálló konstrukciónak bizonyult. Nyilvánvaló ugyanis, hogy mindenfajta nemzetiségi, etnikai problémákkal foglalkozó kutatásnak szükségszerűen szoros a kapcsolata a történeti földrajzzal és az etnikai demográfiával. Ha azonban a térbeli eloszlás *jelenlegi* sajátosságaira, illetve – a kutatások geográfiai jellegének kidomborítása kapcsán – magára a *térszerkezetre* helyezük a hangsúlyt, feltétlenül szükséges kiemelni – a területi kutatások során egyébként is megkerülhetetlen elemzési módszerei révén – a *regionális tudomány*⁶ meghatározó szerepét a megújuló etnikai földrajzi kutatásokban. Természetesen továbbra is igaz, hogy az etnikai földrajz az etnikai közösségek és a földrajzi környezet közötti kapcsolatokat *történelmi* távlatban *is* vizsgálja, de nem állítható, hogy a kutatott problémáknak ez a történettudományok felőli megközelítése kizárólagos lenne. A történeti szempontokat előtérbe helyező megközelítés mellett léteznek néprajzi szemléletű etnikai földrajzi vizsgálatok, s nem lehetetlen különféle társadalmi-gazdasági szempontok elsődleges érvényesítése sem.⁷ Meglehetősen kiterjedt tehát a lehetőségeknek az a köre, amelyből az etnikai földrajzi tárgyú vizsgálatok lehetséges megközelítési szempontjainak kiválasztásakor a kutató választhat. Egyebek mellett ez is egyik alapja lehet az etnikai földrajz önálló „diszciplínaként” való elismerésének.

Keményfi Róbert egy régebbi munkájában kifejtett véleményével⁸ ellentétben úgy vélem, hogy nem feladata az etnikai földrajznak „általános érvényű törvényszerűségek feltárása”, s főképpen nem *indukció* útján, ahogyan ő azt a hivatko-

⁵ KOCSIS 1996; 1998: 279.

⁶ NEMES NAGY 2005.

⁷ Vö. FISCHER 1994; BOTTLIK 2001.

⁸ KEMÉNYFI 1998: 13.

zott helyen föltételezi. Az etnikai földrajzi kutatások jellegét, magvát, feladatait – például egy adott területegység népességének nemzetiségek szerinti megoszlását és a földrajzi térbeli helyzetét érintő kérdéseket – illetően meggyőződésem, hogy általános érvényű törvényszerűségekig nem indukálhatjuk – ahogy Keményfi fogalmaz – a „kulturgeográfia helyi vizsgálatainak” mérhető eredményeit. Hiába is keresnénk az etnikai térszerkezet alakulásának a természeti törvényekhez fogható szabályait. Nem hagyhatjuk ugyanis figyelmen kívül azt a tényt, hogy itt nem egyszerű statisztikai adatokról van szó, hanem érző, gondolkodó emberekről, akiket társadalmi körülményeik, viszonyaik, természeti adottságaik, *döntéseikben* meghatározhatnak, szükségszerűen befolyásolhatnak ugyan egy bizonyos mértékig, de önmagukban mindnyájan szuverén személyiségek is egyúttal. A saját akarattal bíró személyiségek választásaira alapozott *döntések*, mint például a nemzetiségi hovatartozás *vállalásának* vizsgálata esetében pedig egyszerűen megkerülhetetlen – legyen az tudományosan bármilyen nehezen megfogható – a *személyes szabadság* föltételezéséből kiindulunk. Általános érvényű törvényszerűségekkel ezért is legfeljebb valamilyen diktatúra által meghatározott körülmények között találkozhatnánk – emlékezzünk az idézett definícióra; az talán egyenesen feltételezi ilyesféle szabályok létezését –, de nem egy demokratikus körülmények között élő, a hatalmi központok szigorú ellenőrzésével szemben – elvben – szabadságjoggal fölrüházott egyének alkotta társadalomban.⁹

Tudom, hogy az etnikai földrajzon belül idáig prezentált munkáim révén aligha tehetek a siker esélyével kecsegtető kísérletet arra, hogy az etnikai földrajznak a – Kocsis által idézett – Trjosnyikov-féle meghatározását fölváltó új definícióját megfogalmazzam. Azt viszont kötelességemnek érzem, hogy jelezzem: az idáig leszűrhető tapasztalataim alapján *ezt* a meghatározást nem tartom minden megközelítés szempontjából elégségesnek, kimerítőnek, valamint az *összes*, újabban, és más térségi szinteken felmerülő igényeket is teljességgel kielégítőnek. Amivel most itt kísérletezni próbálok, ez a meghatározás-kezdemény vagy inkább vázlat, noha eleve nem lép fel a teljesség igényével, és így a napjainkban elfogadottnak tekinthető definíció fölváltására sem lehet alkalmas – mivel véleményem szerint nem áll vele gyökeres ellentmondásban –, azért még attól lényegesen eltérő szemléletű, nem belőle levezetett és így új szempontok bevonásával remélhetőleg elősegítheti az etnikai földrajz meghatározásának további pontosítását.

⁹ Egyébként, azt hiszem, az is joggal feltételezhető, hogy egy *ilyen* történelmi múltú térségben a nemzetiségi hovatartozásra vonatkozó kérdés még ma is félreérthetetlen. *Erre* a kérdésre *itt* mindenkinek (aki felnőtt korú, nem fogyatékos stb.) van válasza, amely esetenként lehet akár a döntés felelősségének terhe elől való menekvés valamilyen formája, a válaszadás elutasítása is. Az elvárásokról azonban *mindenkinek* vannak sejtései és a döntése kinyilvánítása nyomán várható következményekkel is – „nagyjából” – mindenki tisztában van.

A *néprajzi* jellegű szempontok, amiként az Keményfi irányadó munkájára jellemző, esetemben, szakmai illetékesség híján, szóba sem jöhettek. Ha elfogadjuk, hogy általános *geográfiai* célkitűzésként a földfelszínen észlelhető jelenségek *földrajzi térszerkezetének* feltárása kerül a kutatások középpontjába, akkor a tudományágon belüli módszertani fejlődés „legfrissebb” fejleményeihez igazodva nyilvánvalóvá válik, hogy ehhez a regionális tudomány,¹⁰ illetve a modern társadalomföldrajz elemzési módszereinek¹¹ használatához elégséges alapot nyújtó kiindulópontokat kell keresni.

Az etnikai földrajzi kutatások elméleti megalapozásának a diszciplína geográfiai jellegéből „természetszerűleg” adódó kiindulópontjaként az a föltételezés rögzíthető, hogy az *etnikai földrajz* általánosságban az egyes etnikumokat, népcsoportokat hivatott megjeleníteni a *földrajzi térben*. Az idesorolható kutatások földrajzi irányultságából következő *sajátos célja* pedig az *elterjedést* meghatározó ok-okozati viszonyok feltárása, illetve az elterjedés jellegének a leírása lehet. Ezekhez a kiindulópontokhoz igazodva valósulhat meg végül a kialakult *térszerkezet* feltárása és leírása.

Az etnikai földrajz kutatási *tárgyának* meghatározása két irányból is megközelíthető. Ezek egymástól abban különböznek, hogy a kutatás térbeli vagy „problémaközpontú” jellegét tartják-e kiemelt fontosságúnak. Aszerint tehát, hogy az adott etnikai földrajzi kutatás mire helyezi a hangsúlyt, legalább kettő, egyaránt érvényesnek tetsző állítás is megfogalmazható kutatása *tárgyáról*.

Állíthatjuk egyrészt, hogy az etnikai földrajzi kutatások tárgya egy *adott területegység népességének* nemzetiségek, azaz bizonyos népszámlálási, statisztikai kategóriák szerinti megoszlása.

Másrészt mondhatjuk azt is, hogy az adott etnikai földrajzi kutatás tárgya lehet bármiféle, a nemzetiségi megoszlással föltételezhetően összefüggő *társadalmi-térbeli probléma*.

Az eltérés csupán árnyalatnyi, de lényegbevágó. Látható, hogy egy, a *térbeliséget* a középpontba állító, illetve egy adott – esetleg több, konkrét – *etnikumot* a vizsgálatai fókuszába helyező irányzatba is csoportosíthatjuk alapvetésük szerint az etnikai földrajzi munkákat.

A kutatások tárgyának mindkét bemutatott megközelítésére érvényes, hogy alkalmasak a nemzetiségi megoszlás *térszerkezetének* a feltárására – ami az etnikai földrajzi kutatásoknak tulajdonképpeni *célja*.¹²

Továbblépve leszögezhető, hogy a térszerkezetek feltárása szintén többféleképpen megközelíthető, több oldalról szemlélhető probléma. A módszeres földrajzi térszerkezeti kutatások azonban többé-kevésbé egységes sémák szerint zajlanak.

¹⁰ Vö. NEMES NAGY 1998.

¹¹ Vö. CSÉFALVAY 1994; legújabban: NEMES NAGY 2005; HAGGETT 2006.

¹² Vö. KEMÉNYFI 1998: 12.

Valamely társadalomföldrajz által vizsgált jelenség térszerkezetét feltáró kutatások alapelemei:

- a földrajzi térszerkezet *vázát* alkotó *határok*¹³ feltérképezése;
- a társadalomföldrajzi térszerkezet *alappontjait* (alapelemeit) képező *települések*, településcsoportok (településrészek) elkülönítése, csoportosítása;
- a népesség- vagy településföldrajzi térszerkezet *tagolódását* (ki)alakító térségi *központok* feltárása, valamint ezek hierarchikus viszonyainak, egymással való kapcsolataiknak az osztályozása;
- a népesség- vagy településföldrajzi térszerkezet *jellegét* meghatározó *vonzáskörzetek* elkülönítése, sajátosságaik megragadása.

Illő alázattal kell persze tudomásul venni és sosem szabad szem elől téveszteni azt a tényt, hogy a földrajztudomány valójában csak egy-egy adott térség *egy* lehetséges térszerkezetét leíró *hipotézisek* megalkotására képes, s nincs fölruházva végső és megfellebbezhetetlen igazságok kinyilatkoztatásának jogával. A joggal elvárható *körültekintéssel* megfogalmazott következtetések viszont olyan, a kritika ostromát kiállni képes állításokon kell alapuljanak, amelyek *összességükben* visszautasítják az adott hipotézis megcáfolására tett összes kísérletet, noha köztük időről időre természetesen olyanok is akadhatnak, amelyeket a folyton megújulni köteles következetes bírálólat esetleg kiostál.¹⁴

Néhány alapfogalom tisztázása

Tér, térszerkezet, földrajzi tér

Annak ellenére, hogy a filozófus térszemléletét a földrajztudomány művelőinek egy része főleg az 1960-as évek óta végképp túlhaladottnak, mellőzendőnek ítéli, én ezúttal – mintegy kísérletképpen – a legfontosabb alapfogalmak tisztázását Kantnak *A tiszta ész kritikájában* és másutt kifejtett ténfelfogására, illetve annak újabb értelmezéseire alapozom. Feltételezem, hogy Kant térszemléletének a földrajzi elmélettel foglalkozó szakirodalomban gyakorta tetten érhető elutasító minősítéseit talán értelmezési zavarok is okozhatják. Maga a „rendszer” ugyanis korántsem olyan statikus, mint amilyennek sokan – talán kissé felületesen – jellemzik,¹⁵ viszont mindennek megállapításához egészen bizonyosan nem könnyen emészt-

¹³ A határ ebben az esetben: *eszköz*. A tér bárminemű tagolásának, illetve belsőleg – valamilyen választott szempont szerint – viszonylagosan egyneműként jellemezhető térségek egymástól való elválasztásának az eszköze.

¹⁴ Vö. BABBIE 1996; POPPER 1997.

¹⁵ Vö. például BLAUT 1972; KOROMPAI 1995; NEMES NAGY 1998; MÉSZÁROS 2000.

hető olvasmányokon kell átrágnia magát a kanti filozófia tanulmányozójának. Az a fajta erősen leegyszerűsítő értelmezés, amely a térbeliség kanti modelljét egyfajta „tartályként” írja le, alátámasztásul aligha talál alkalmas fogódzókat magában a filozófus műveiben. A siker nagyon halvány reményével táplált „megértési kísérletek” és az életmű csupán egy szeletének ismerete mellett is megkockáztathatom talán az állítást, hogy Kant rendszere sokkal összetettebb, kifinomultabb és átgondoltabb annál, semhogy ilyen durva leegyszerűsítés vele szemben megállná a helyét.

A tér és az idő, Kant főbb műveiben kifejtett gondolatai szerint, *érzékelésünk* állandó *formái*. Kettejük közül a tér a tiszta *külső* szemlélet *állandó formája*, az idő pedig értelemszerűen a *belső* szemléleté.¹⁶ A szemlélet e két állandó formája „mennységét” tekintve folytonos, azaz „quanta continua, mivel részeik nem adhatók meg másként, mint *határok* (pontok és pillanatok) közé iktatva, tehát oly módon, hogy maguk a részek megint csak teret és időt alkotnak. *A tér tehát semmi egyébből nem áll, mint terekből* [kiemelések tőlem – F. Gy.]”¹⁷ Kant állítása szerint ebből az következik, hogy „sem a tér, sem az idő nem rendeződhet össze pusztá helyekből, olyan alkotórészekből tehát, amelyek már a tér vagy az idő *előtt* [kiemelés tőlem – F. Gy.] adva lehetnének”.¹⁸

Vagyis a teret és az időt is mindenkor valamely *szemlélet* teszi számunkra föl-foghatóvá, melynek viszont – a „kopernikuszi fordulat” szellemében – éppen e kettő ad meghatározott *formát*. A szemlélet mindig behatárolt, hiszen a végtelent felölelő szemléletet az emberi tudat, legalábbis itt, a Földön, legfeljebb elgondolhat, de nem tapasztalhat, nem ismerhet meg. Úgy gondolom, hogy a „kanti” szemléletben – mint például a „tiszta” vagy az „érzéki” – adódó *nézetek* a tapasztalás folyamata során előbb közölhető, a szavak öntőformáiba tagolt, jól-rosszul körülhatárolt, esetlegesen megfogalmazott *véleménnyé*, majd valamely elfogadott mércehez rögzített *ismeretté*, s végezetül bírálatok, cáfolatok és ellenvetések kereszt-tüzét kiállva – esetleg – összefüggések felismerésében kikristályosodó *tudássá* alakulnak át. Ez a kanti filozófiai rendszer beható elemzéseit nyújtó egykori és újabb értelmezési kísérletek¹⁹ nyomán kialakított véleményem persze szintén nem több az ismeretszerzés folyamatának egy „részleges” értelmezésénél, hiszen figyelmen kívül hagyja azt a nehézséget, hogy – a königsbergi „remete” szerint is – szemlélet és tapasztalat egymástól *gyakorlatilag* elválaszthatatlan. Az értelmezés *belső* logikájához illeszkedik ugyanakkor az a fölvetés, hogy a tapasztalás folyamatába merült szemlélő tudata csakis az *emlékezet* birtokában szabhatja meg

¹⁶ KANT 1995: 163.

¹⁷ KANT 1995: 195.

¹⁸ KANT 1995: 195.

¹⁹ Vö. RICKERT 1987 [1934]; RÖD 1999; CASSIRER 2001.

valamely alapelvhez, kiindulópontoz igazodva a fõnt említett határokat; „pontokat”, pillanatokat. E földidézés és viszonyítás révén felismert határokat eszközként használva tagolja, különíti el a tér részeit, a térben létező jelenségeket, s egyúttal rendezi, minõsíti is õket térbeli helyzetük vagy valamely elfogadott értékrend hozzájuk szabott – mérhetõ, „értékelhetõ” – léptéke mentén.²⁰ Vagyis, végsõ soron az ember, a szemlélõ tudata *szerkeszti* – tagolja, térképezi – tapasztalata anyagát; az elébe táruló tárgyak és jelenségek által afficiált érzékszervei révén számára képzett térbeli látványt például, talán ahhoz hasonlíthatóan, amiként a zeneszerzõ is dallamot komponál a maga belsõ szemléletének – az idõnek – tagolása, ritmusa szerint.²¹

Kant térfelfogásának eme hosszadalmasan fejtegetett értelmezésébõl az következethetõ, hogy a *térszerkezet* vagy pontosabban „a tér szerkezete” maga is függvénye a – szükségszerûen személyhez kötõtt – *szemléletnek*.²²

Mármost, hogy Kant magyarítójának egy kedvenc fordulatával éljek, következzen a tér „szûkebb” értelmezése, vagyis a földfelszín sajátosságaiban gyökerezõ, s a geográfia, a földrajztudomány általános vizsgálati tárgyának tekinthetõ *földrajzi tér* meghatározása. A magam részérõl itt egy rendkívül egyszerû, következésképp könnyen támadható meghatározásfélére bátorodom támaszkodni, noha tudom, hogy az éppen nem a pontossága, legfõljobb *célszerûsége* okán tûnhet esetleg rokonszenvesnek.

E meghatározáskísérlet szerint a *földrajzi tér* részének tekinthetõ mindaz, ami *térképen* megjeleníthetõ. A térképen megjeleníthetõ *jelenségekbõl* áll össze tehát emberi létünk földi „szín”-terének egy sajátos részhalmaza, a földrajzi tér. Maga a térkép sajátos feltételei – keretei, tájolása, vetülete, léptéke stb. – révén a „va-

²⁰ Mindez egyszerûen az ember térbeli *tájékozódását* alapozza meg.

²¹ A hasonlat „forrása” *Az öt géniusz* címû Hamvas-esszé. A térkép tehát – végsõ soron – kotta; reprodukálható térbeli „symphonia”.

²² Példaként a gyakoriságuk okán „hétköznapiak” minõsíthetõ térszemléletbõl merített esetek hozhatók fel. Olyan gyakorlati problémákról van szó, mint amilyenek az A-ból B-be jutás egyszerû kivitelezése során fölmerülõ, előre nem látható nehézségek, döntési kényszereket elõidézõ helyzetek megoldásainál, az egyes embereknek a kihívásokra adott válaszaiban tapasztalhatók. Általánosan elfogadott ismeret, hogy az egyes emberek térérzékelései, elsõként is a szemléletben adódó *nézeteik* – bizonyos határok között – szerencsére egységesek. Egy adott tárgyat: fát, házat, kutyát stb. mindenki körülbelül *ugyanott* lát, érzékel, észlel. Kivételek lehetnek a gyengén látók, a látási zavarokkal küszködõk; vagy kivételes például a kifinomult „periferikus látás” is – a labdajátékok „senijeit” esetenként a térérzékelésbeli eltérések árnyalatnyi különbségeinek kihasználói. Egy nyelvhatár, vonzáskörzet stb. helyének, kiterjedésének meghatározásánál azonban már merõben eltérõ megállapításokkal találkozhatunk, noha a maguk szemléletének korlátain belül, azaz bizonyos szempontok körére szûkítve és így mintegy megszûrve azt, akár *mindegyikük* érvényesnek tekinthetõ.

lós” térídő kontínuumból mintegy kiragadva, elvonatkoztatva létezik. Tartalmát tekintve a térkép egyezményes és szabadon változtatható jelrendszerek együttese; a térnek és az időnek a mértani ábrázolás szabályai szerint „határok közé szorított” *pontjaira* és *pillanataira* vonatkoztatva. Hangsúlyozandó, hogy a földrajzi térnek részei lehetnek a földi térben nem érzékelhető „dolgok”, entitások is, azaz minden, ami úgymond a térkép jegyeiből *kiolvasható*.²³ Tehát nemcsak minden, a térképen rögzíthető földrajzi helyzetű *tereptárgy* és esetleg minősítései, megragadott jellegzetességei, hanem azoknak a környezetükkel való sajátos viszonyai is, feltéve, hogy ez a viszony a térkép jegyeiből egyértelműen kikövetkeztethető. Végző soron és az emberi tudat térszemléletéhez hasonlóan, a *földrajzi tér* is „idebent” születik, alakul, „képződik” és csak megjelenítésének, a térképnek bizonyos vonatkozási pontjai feleltethetők meg a tiszta külső szemlélet állandó formáinak határok közé szorított pontjaival és pillanataival. Ez a megfeleltetés a földfelszín pontjainak helymeghatározási módszerén, az egyezményes földrajzi koordináta-rendszeren alapul.

A tér földrajzi tagolásának – a tudományág hagyományaihoz mért igényű – módszerei jelenségekhez köthető, mérhető és összevethető *mennyiségeket* föltételeznek. Ezeket a mennyiségeket kell a kutatásnak az adott – esetleg választott, szubjektív – érték- és koordináta-rendszerben fölmérnie, mérlegelnie, összevetnie és végül „elhelyeznie”. Ez történik a népesség *nemzetiségi* kategóriák szerinti *megoszlásának* földrajzi vizsgálata esetében is. Az etnikai földrajz olyan, bizonyos pontokhoz, *helyekhez* köthető, „mérhető” statisztikai adatokkal²⁴ foglalkozik – például településsoros bontásban –, amelyek a százalékarányok révén egymással összevethetők. Az adatoknak – a saját bevallásuk alapján az egyes népszámlálási kategóriákba soroltak lélekszámának – meghatározott helyekhez kötése és az ezen helyekben ekképpen „mért” mennyiségek egymáshoz fűződő térbeli viszonyainak elemzése nyomán vázolható fel végül több-kevesebb biztonsággal a nemzetiségi megoszlás egy lehetséges földrajzi térszerkezete.

Etnikai földrajzi alapfogalmak: nyelvhatár és etnikai tömbök

Bármiként határozzuk is meg magát a jelenséget, geográfusként közelítve a kérdéshez elsősorban a nyelvhatár *térképezése*, vagyis annak részletei, a kivitelezés folyamata maga számít első számú problémának. A nyelvhatár térképezésének problémái azonban a pontos meghatározási kísérletekhez hasonlóan számosak, kezdve azon az egyszerű, ám a kérdéskörben kellően elmélyedve szükségképpen

²³ Vö. IVÁN 1995.

²⁴ Itt most csak utalok a szakirodalom egy részének éppen a *mérhetőséggel* kapcsolatos – esetenként jól megalapozott – komoly fenntartásaira. Ezeket és a *hitelesség* ugyan-csak vitatott kérdését most nem feszegetem.

fölmerülő, fölöttébb izzasztó aggályon, hogy ez a „valami” valójában térképezhető-e egyáltalán. Az mindenesetre megelőlegezhető, hogy térképi ábrázolásának *lehetősége* egyebek közt függ az adott régió jellegétől; a „szóban forgó” nyelvektől – amelyek között egyfajta választóvonalat kell képezzen –; az adott régiót lakó népesség bizonyos jellemzőitől; és, nem utolsósorban, függhet a feltárásánál, térképezésénél használt kutatási módszer alkalmasságától is.

A feladat bonyolultsága talán a föntiekből is jól érzékelhető. A néhány kísérlet során szerzett szerény tapasztalataimból és a szakirodalom általam áttanulmányozott szeletéből merítve, a számomra legrokonszenvesebb vélemények szerint éppenséggel *lehetetlen* a nyelvhatárt térképen megjeleníteni, merthogy a nyelvhatárok – úgymond – nem az érzéki szemlélet térképezhető földi térben jönnek létre, hanem inkább emberek közti, lelkeket szorongató választóvonalak azok. S természetesen az efféle, lélekben szövődő pókhálók fölfejtése inkább a lélekbúvárok feladata volna, mintsem a jobb híján statisztikai adathalmazokba furakodni kénytelen társadalomtudósoké. Mégis, nem lehet figyelmen kívül hagyni azt az egyszerű s az *ott* élők körében mondhatni mindennapos tapasztalatot, hogy *abban* az adott térben, bizonyos meghatározott *irányokban* mozogva, az ember – ha kézzel nem is foghatóan, de igenis: füllel hallhatóan – más-más közegbe kerül. S ha a határátlépés *helyét* egészen pontosan kijelölni talán valóban lehetetlen is, a határátlépés *tényét* kétségkívül alátámasztja a kényszer, hogy a megváltozott környezet-hez, legalább „nyelvileg”, alkalmazkodnia kell. Akinek mindennapos élménye ez az ingázás, annak számára a határátlépés ténye nyilván olyan mélyen rögzült, hogy alig is tudatosítja. De mindennapi életének helyszíneit „használva”, tájékozódásának egyik alappillére az az ismerethalmaz, mely adott földrajzi térbeli helyzetéhez vagy mozgásának *irányához* szabva igazítja őt el a *nyelvhasználat* kérdéseiben.

Belátva, hogy megfelelő módszer(ek) használata révén lehetséges a népesség nemzetiségek szerinti megoszlásának térszerkezetét adott régiókban feltárni, azt föltételeztem, hogy sikerül majd abban olyan elemekre bukkanni, amelyek *helyzetüknél* fogva és *jellegükkel* megegyezően megfeleltethetők volnának annak a bonyolult viszonyrendszernek, amelyet nyelvhatárként vélünk felismerni. Ilyen térszerkezeti elem lehet például egy-egy összefüggő területsáv, amely két oldalan – a népesség nemzetiségi megoszlása szempontjából – tőle eltérő jellegű területekkel határolt.

Mindezek után visszatérhetünk ismét az alapkérdéshez: miképpen határozható meg az eddig elmondottak szellemében a nyelvhatár? A földrajzi térnek minden kétséget kizárhatóan, szükségszerűen vannak olyan részei – régiók, sávok, övezetek –, amelyek bizonyos etnikumok, társadalmi csoportok, nyelvek között *választóvonalaként* hatnak. Vagyis az egymástól *elkülöníthető* jelenségeket egyrészt kölcsönösen elhatárolják, más szempontból viszont éppen *érintkezési felületként* működve, egymás felé kifejtett lehetséges hatásaikat fölerősítve vagy

gyengítve, azokat kölcsönösen közvetítik, illetve gátolják. Adott nyelvek elterjedését tekintve, föltételezésem szerint a földrajzi térnek az ekképpen meghatározható részét szokás *nyelvhatárnak* nevezni.

Egy adott nyelv térbeli határa tehát olyan választóvonal, amelyen *túl* az adott nyelv szórványba szorul, elvértve használttá válik, rangjavesztettnek minősül. Ez az adott nyelvet beszélő *közösségek* – de nem az egyének, családok – „előfordulásának utolsó vonala”.²⁵

Ez így megint fölöttebb egyszerűnek tűnik. A tapasztalat viszont épp azt mutatja, hogy a nyelvhatár *mibenlétét*, illetve *hollétét* illetően, ahogy azt már jeleztem, nagyon gyakran teljes tanácstalansággal vagy homlokegyenest ellenkező nézetekkel és véleményekkel szembesülhetünk. Általában a gondok – és az értelmezés buktatói – akkor kezdődnek, ha valamilyen alkalmas módszer használatára a földrajzi térnek ezt a nyakon csipett részletét, amelyet e sikeres fogás következtében térképbe rajzolt jelként érzékelünk legelőbb, azonosítanunk kell e „tér képének” vonatkozási pontjaiban.²⁶

Térképezhető nyelvhatárt ezért valóban csak ott kereshetünk, ahol annak két oldalán egyértelműen kirajzolódik az egyik vagy másik nyelvet beszélő etnikumok kétségbevonhatatlan túlsúlya. Ellenkező esetben valóban csak egyfajta határsáv vagy nyelvi „kontaktzónák”²⁷ hozzávetőleges meghatározására törekedhetünk, s akkor a néprajzi jellegű, aprólékos helyi vizsgálgatások elsőbbsége és jelentősége megkérdőjelezhetetlen.

A kimutatható nyelvhatár tehát *tömb* jellegű térszerkezetet föltételez.

Egy *etnikai tömbön* ez esetben egy adott településcsoport, mikrorégió értendő. Az adott tömbhöz tartozó településeknek közös határokkal, kapcsolódó infrastruktúrával, úthálózzal, s mindemellett élő társadalmi kapcsolatokkal is kell rendelkezniük.

Az oda tartozó egyes községek népességén belül természetesen közel azonos a nemzetiségi megoszlás, amely egy adott etnikum számottevő *túlsúlyával* jellemezhető mindenütt.

Egy ilyen tömb kiterjedése nem föltétlenül esik egybe például az adott kistérségben található központok körül kialakult egyéb vonzáskörzetek, közigazgatási egységek területével; sőt, elképzelhető akár az is, hogy nincs a tömbnek semmiféle kapcsolata a térségbeli központok köré képezhető térszerkezeti egységekkel, noha minden tömbnek értelemszerűen kell legyen valamiféle központja, *magterü-*

²⁵ A földtani térképezés egyik alapvető eljárásával vonható itt párhuzam.

²⁶ Bár ez is kockázatos egyszerűsítésnek tűnik, de fölteszem, hogy „sima” *tájékozódásbeli* zavar is lehet a félreértések forrása. Nemcsak a külső, térbeli zavarodottságról lehet szó, hanem az ember *belső* tájékozódásának nehézségeire, vagyis a fogalmak tisztázatlanságának következményeire kell fölhívni a figyelmet.

²⁷ Vö. ILYÉS 1996; KEMÉNYFI 1998; 2004.

lete.²⁸ Lehetséges ezért, hogy egy ilyen településcsoportnak valódi, „működő” központja sincsen, éppen csak egyfajta – néhány települést felölelő – szűkebb *magterület* mutatható ki az adott kiterjedés határain belül. Ebben az esetben azonban inkább tömbszerűnek minősíthető az adott területi egység térszerkezetének jellege, ami egyúttal „gyengeségére”, sebezhetőségére is utal.²⁹

Egy etnikai tömb legfontosabb „tulajdonsága” ugyanis okkal feltételezhető térszerkezeti *hatásaiban*, annak kulcsa pedig a környezethez való hasonulás, vagyis az asszimilációs folyamatok és a tömb jellegű térszerkezet „viszonyában” rejlik.³⁰ Egy-egy etnikai tömb egy adott, kisebbségi helyzetű közösség számára a tágabb környezethez való teljes – tehát, többek közt: nyelvi – hasonulással szembeni védelemnek, egyszerűbben szólva pusztán *fönnmaradásának* az egyik legerősebb záloga lehet. S ha mindezen föltételezéseket helytállóknak fogadjuk el, megállapítható, hogy az önmagukat nemzeti kisebbségként meghatározni és fenntartani törekvő nagyobb közösségek sorsának alakulásában az elterjedés tömbszerű térszerkezete és a közösség jövőbeni kilátásai közti összefüggés, ha lehet, még erőteljesebben érvényesül.

Gyakorlati példa az etnikai térképezés megújítására: egy térinformatikai adatbázis bemutatása

A fentiekben kifejtett óvatos meghatározási kísérletek illusztrációjaként egy, az etnikai térképezés körébe tarozó példát idéznék, kidomborítandó egyúttal a bemutatott alapelvek „nagyszerűségét” és a gyakorlati megvalósítás során adódó, sárba rántó nehézségeket is.

²⁸ „Több geográfus is elkülöníti a régió magját vagy úgynevezett gyújtópontját. Ez azt a területet jelenti, ahol a régió jellegzetes vonásai a legjobban kifejeződnek. Valamennyi régió magja jelentősen különbözik a vele szomszédos régiók magjaitól. A régió a magjában a legtípusosabb, a magtól a határok felé növekvő távolsággal mindinkább a szomszédos régiók tulajdonságai erősödnek. A régiók pusztán a magjuk alapján is jellemezhetők, hiszen leginkább a magban összpontosulnak a tulajdonságaik. Bizonyos esetekben a mag felőleli az egész régió területét. Ekkor a legélesebbek és a legszembetűnőbbek a régiók határai. [...] A régiók minden fajtájának van magja.” BAŠOVSKÝ–LAUKO 1990: 41–42.

²⁹ Leginkább olyan esetekben beszélhetünk efféle – központ hiányában csupán úgynevezett magterületre szorítkozó – térszerkezetről, amikor az adott településcsoport belső részein fekvő települések egymástól elszigeteltek valamilyen oknál fogva (például természetföldrajzi adottságok, infrastruktúra hiánya), s közöttük ezért szorosabb kötődés, jól kitapintható, működő, élő kapcsolatrendszer nem alakul(hatott) ki.

³⁰ Vö. KEMÉNYFI 1998: 240; illetve BOTTLIK 2001.

Az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete által összeállított, szerkesztett és megjelentetni tervezett „Kárpát-medencei magyar kutatási adatbázis” részét képezi egy válogatás az adatbázisnak az intézet honlapjáról elérhető szoftver segítségével alkotott tematikus térképeket tartalmazó térképtárából.³¹ A válogatás egyrészt átfogó képet ad a Kárpát-medence etnikai térszerkezetének a 2002 körüli népszámlálási adatok alapján felvázolható helyzetéről, másrészt egyfajta illusztrációként szolgál az adatbázis használata során végrehajtható elemzési lehetőségekről.

A KMKA kiadni tervezett CD-jén található térképsorozat harmincegy tematikus térképet tartalmaz. A térképek egy része áttekintést ad az adatbázisban felhalmozott információkkal lefedett *teljes* térségről – a nyolc érintett ország község-, illetve települési, vagy megyei szintű nemzetiségi adatsorainak bemutatásával. Többségük azonban országonként mutatja be a többségi nemzetiség és az egyes – jelentősebb – kisebbségek etnikai térszerkezetét.

A térképek az adatbázis nyújtotta lehetőségeket a lehető legteljesebben kihasználva, a legalsó közigazgatási szint, a települések, községek szintjén feldolgozott adatsorokat jelenítik meg, mivel a települési szintű adatsorokra alapozott etnikai térképezés révén lehet kellően árnyalt képet alkotni az etnikai térszerkezet jellegéről.

Az áttekintő térképek a térségbeli települések, községek helyi számbeli többséget adó nemzetiségeinek részarányait 35–100%-ig terjedő skála szerint, nyolc osztályból álló kategóriabeosztásban, színezett felületkartogram formájában jelenítik meg. A kategóriabeosztás alsó határának megválasztása a megjelenített térség multietnikus jellegéből adódó térszerkezetbeli viszonyok lehetséges szélsőértékein alapul. Három különböző nemzetiség hozzávetőleg azonos súlyú – arányú – jelenléte esetén a település vagy község esetleges számbeli többségét adó nemzetiség részaránya értelemszerűen csak 30% körül mozoghat. A választott kategóriákhoz rendelt átmenetes színskála kettős jellege³² révén szemre is jól megkülönböztethetővé válik az etnikai térszerkezeti alternatívák két pólusa; az egy nemzetiség által dominált egységes etnikai tömb, valamint a különböző arányban vegyes régió.

Az országonkénti részletes térképek jelmagyarázata egy nagyon részletes tízes kategóriabeosztású jelkulcon alapul, a maximális szintig terhelve a térkép jelrendszerét és talán a maximálisan elérhető mértékig kiaknázva egyúttal a belőle feltárható információmennyiséget a nemzetiségi megoszlás térszerkezetét illetően. A részben átmenetes színskála tulajdonképpen háromosztatú,³³ így – a lehetséges három pólus³⁴ megjelenítésével – a megszokottnál jóval árnyaltabb képet adhat az adott etnikum térszerkezetbeli helyzetéről.

³¹ <http://gis.geox.hu/mtaki/terinf.asp>; <http://www.mtaki.hu/>

³² Fehér/sárga árnyalatok – rózsaszín/piros/barna. Az etnikai térképezés „színpreferenciáinak” problémáiról lásd KEMÉNYFI 2004: 120–140.

³³ Fehér/sárga – rózsaszín – piros/barna.

³⁴ Szórvány – kisebbség – többség; pontosabban: *szórvány- – vegyes – többségi* kategóriák.

A választott színskálának azonban természetesen vannak gyenge pontjai. Ebben a grafikai megoldásban a 0–1%-ig terjedő értékeket megjelenítő első osztályhoz rendelt fehér szín alkalmazásával, illetve a következő, 1–5%-ig terjedő kategória halványsárga színével a nagy népességet tömörítő települések esetében számottevő helyi kisebbségek „olvadhatnak bele” a fehér színnel tulajdonképpen ki nem emelt első kategóriába. A probléma lehetséges feloldását kombinált tematikus térképek szerkesztése jelenthetné. Ebben az esetben két lehetőség adódna. Az adatbázis térképtárában alkalmazott színösszeállításban szerkesztett színátmenetes felületkartogramot lehetne kombinálni színes kördiagramokkal³⁵ a települések helyén; ahol a körök nagysága a települések népességszámával lenne arányos, a színezett körök pedig az egyes nemzetiségek arányszámának felelnének meg. Ennél kevésbé bonyolult, de jóval áttekinthetőbb esetben az ismert színátmenetes felületkartogramot a települések helyén megjelenített egyszínű körökkel lehetne lefedni, ahol a körök szabott átmérőiből képzett skála az adott, kiemelt nemzetiségi kategória számosságától függene.

Az adatbázis használata során szerkesztett térképsorozat legfontosabb tanulsága a tartalmi és formai hiányosságokat illetően: a hiányosságok nem kiküszöbölhetetlenek. Apróbb szerkesztésbeli módosításokkal, illetve a formai jegyek egyszerűsítésével elkerülhetők, mivel nem az alkalmazott térképszerkesztési szoftver esetleges hibáiból vagy a felhasznált adatbázis hiányosságaiból adódnak, hanem a térképsorozatot tesztelők „mellényúlásaiból”.

Természetesen vannak bizonyos alkalmazásbeli korlátai is a szoftvernek és az adatbázis elemzési lehetőségeinek. Az egyes elemeiben a jövőben az intézeti honlapról is elérhető térképsorozat mindenesetre ezeket a korlátokat – a lehetőségekhez mérten kimerítően alkalmazva a szoftvert és az adatbázist – lelkiismeretesen feltárta. Ezáltal viszont az elemzési és megjelenítési lehetőségeknek azokra a széles spektrumára is rávilágított, amelyek a megismert korlátok között a KMKA gazdag kínálatát alkotják.

Irodalom

- BABBIE, Earl 1996. *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*, Bp., Balassi Kiadó
 BAŠOVSKÝ, O.–LAUKO, V. 1990. *Úvod do regionálnej geografie*, Bratislava, SPN
 BLAUT, 1972. *Space and process*, in W. K. D. DAVIES (ed.), *The Conceptual Revolution in Geography*, Univ. of London Press, 42–51.

³⁵ Bizonyos, a sorozathoz tartozó térképeken a felületkartogramot a magyarul lakta települések magyar közösségeinek számbeli nagyságát három kategóriára – 500/2500/5000 fő – bontva jelző körök fedik.

- BOTTLIK Zsolt 2001. Statisztikai módszerek alkalmazási lehetőségei az etnikai földrajzi kutatásokban, Wien, *CH füzetek*, XIV, 1(1)
- CASSIRER, Ernst 2001. *Kant élete és műve*, Bp., Osiris Kiadó
- CSÉFALVAY Zoltán 1994. *A modern társadalomföldrajz kézikönyve*, Bp., IKVA Könyvkiadó
- FISCHER, Holger 1994. *A magyarországi német kisebbség társadalmi-gazdasági átalakulásának térbeli aspektusai és a nemzetiségi statisztika*, Bp., különlenyomat
- HAGGETT, Peter 2006. *Geográfia. Globális szintézis*, Bp., Typotex Kiadó
- ILYÉS Zoltán 1996. *Politikai, kulturális-etnikai és természeti határok a Székelyföldön. Kísérlet a XIX. sz. végi állapot rekonstrukciójára*, in PÁL Á.–SZÓNOKYKÉ ANCSIN G. (szerk.), *Határon innen – határon túl*, Szeged, JATE Gazdasági Földrajzi Tan-szék–Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszék, 63–71.
- IVÁN László 1995. Ami a térképről (részben) leolvasható, *Földrajzi Értésítő* 64(3–4): 259–271.
- KANT, Immanuel 1995. *A tiszta ész kritikája*, ford. Kis János, Bp., Ictus Kiadó
- KANT, Immanuel 1999. *Prolegomena minden leendő metafizikához, amely tudományként léphet majd fel*, Bp., Atlantisz Kiadó
- KEMÉNYFI Róbert 1996. Etnikai térszerkezeti vizsgálatok multietnikus településeken, *Regio* 7(4): 120–132.
- KEMÉNYFI Róbert 1998. *A történeti Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai rajza. A vegyes etnicitás és az etnikai határ kérdése*, Debrecen, KLTE
- KEMÉNYFI Róbert 2004. *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban. Etnikai és felekezeti terek, kontaktzónák elemzési lehetőségei*, Debrecen, KLTE
- KOCSIS Károly 1996. Adalékok az etnikai földrajzi kutatások és az etnikai térképezés történetéhez a Kárpát-medence területén, *Földrajzi Közlemények*, CXX. (XLIV.) kötet, (2–3): 167–180.
- KOCSIS Károly 1998. *Etnikai földrajz*, in TÓTH József–VUICS Tibor (szerk.), *Általános társadalomföldrajz*, Bp.–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 277–298.
- KOROMPAI Attila 1995. *Regionális stratégiák jövőkutatási megalapozása*, Bp., ELTE
- MÉSZÁROS Rezső 2000. *A társadalomföldrajz gondolatvilága*, Szeged, SZTE
- NEMES NAGY József 1998. *A tér a társadalomkutatásban. Bevezetés a regionális tudományba*, Bp., Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület
- NEMES NAGY József (szerk.) 2005. *Regionális elemzési módszerek*, Bp. (Regionális tudományi tanulmányok, 11)
- POPPER, Karl R. 1997. *A tudományos kutatás logikája*, Bp., Európa Könyvkiadó
- RICKERT, Heinrich 1987. *A filozófia alapproblémái*, Bp., Európa Könyvkiadó [1934]
- RÓNAI András 1993. *Térképezett történelem*, Bp., Püski Kiadó
- RÖD, Wolfgang 1999. *Bevezetés a kritikai filozófiába. Kant filozófiájának főbb problémái*, Debrecen, Csokonai Kiadó
- <http://gis.geox.hu/mtaki/terinf.asp>
<http://www.mtaki.hu/>